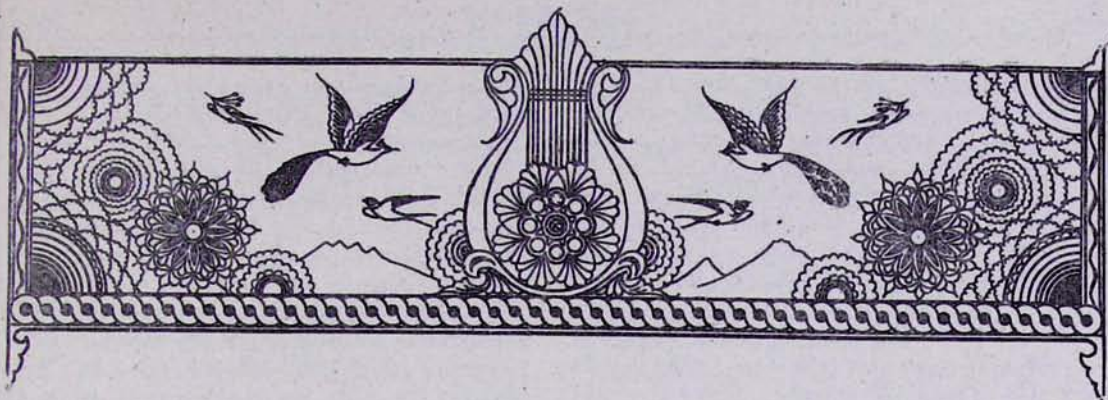

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

Ը

ՓԱՌՔ ՔԱՂԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ

I.—Շրագներով կրացվի տարին

1914 տարին բացեր էինք երազներով և հույսերով արբշիւ: Գինովութիւնը, զոր ապրելու էինք քանի մը ամիս առաջ՝ մեծ հոբելյանի տոնի օրերուն, դեռ թոթափած չէինք: Հոգեկան վերելքի ճիգը, տարի մը առաջ սկսած, հիմա արդեն ավելի բուռն էր մեր ամենուս մեջ, որովհետեւ կղզայինք, թե աշխատանքի անցնելու ժամն է արդեն:

Ով որ այդ օրերը ապրեցավ՝ չի կրնար անուշ հուզումով մը չլեցվիլ զանոնք վերհիշած ատեն հիմա, և սակայն հոգեկան դառնութիւն մը ևս զսպել պահ մը վերապրել փորձած ատեն այդ օրերու քաղցր երազները, որոնք պիտի փշրվեն տարի մը շանցած:

Հոգիներու մեջ բռնկած այս ոգևորության հիմնական պատճառներն մեկն ալ՝ Հայաստանի վերածաղկման համար մեր սնուցած հույսերն էին: Ոչ ոքի համար գաղտնիք էր, որ այդ պահուն հայկական դատը կծեծվեր մեծերու սեղանին վրա, ու հայ պաշտոնա-

կան շրջանակները տենդոտ աշխատանքի մը լծված էին Պոլսէն մինչև էջմիածին, ու անկե մինչև Փարիզ, այդ դատը հաջողութեամբ պսակելու համար, պահուն մը, որ ամենն նպաստավորը կկարծվեր, ավա՜ղ: Նպաստավոր, որովհետեւ աշխարհ հանդիսատես էր եղած Երիտասարդ թուրքերու հինգ տարիններուն, որոնք սնանկութեամբ վերջացեր էին, և նաև անոր համար, որ իր ամբարտաւանութիւնը թոթափած ըլլալ կթվեր թուրքը՝ Բալկաններու մեջ իր կրած ամոթէն հետո:

Մանրամասնութեանց անշուշտ տեղակ չէին լայն խավերը: Բայց մամուլը ամեն օր լեցուն էր սուտ և իրավ լուրերով, որոնք կհրահրէին անոնց խանդավառութիւնը, և կլեցնէին զանոնք հույսերով: Ամեն ոք կհավատար հայ դատին արդարութեանը, և չկար մեկը, որ վերապահութիւն ցուց տար: Ոգևորութիւնը ընդհանուր էր ամենուրեք, բոլոր խավերու մեջ: Պատրիարք ու կաթողիկոս, ու անոնց կողքին ամենն զգուշավոր մարդիկը՝ Պողոս Նուարար փաշային մինչև Ստեփան էֆենտի Գարայան, փարած էին հիմա այդ դատին: Պոլսո ազգային ժողովը միաձայն էր եղած, երբ 1912 օգոստոս 24-ին կողեկոշեր հայկական դատը, և բոլոր հոսանքները ներկա էին այն հանձնաժողովին մեջ, որ հիմա կհետապնդեր զայն, թեև Գրիգոր Զոհրապն էր աշխատանքներու բուն ոգին՝ զմայլելի հայրենասիրութեան մը միացուցած անսահման լավատեսութիւն:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № № Ա-ից, Ե-2-է-ից, Ը-Թ-Ժ-ից, 1966 թվականի № № Ա-Բ-Գ-ից, Դ-Ե-2-ից, Ը-Թ-Ժ-ից և 1967 թվականի № № Գ-Դ-ից:

Ոգևորութիւնը իր լրումին հասաւ, երբ 1914 հունվար 28-ին (փետրվար 6) ռուս դիվանատան գործակատար Գուլիկինը և մեծ եպարքոս Սայիդ Հալիմ փաշա կատարագրեին համաձայնութիւն մը հայկական բարենորոգումներու մասին: Մեկուկես տարինհետո տենդոտ աշխատանքը կրցեր էր ուրեմն իր պտուղը տալ և զիջումի հարկադրել թուրքը: Ճիշտ է, որ դուրսով չէր շահւած այդ հաղթանակը: Մեծ ճիգեր պետք եղեր էին, որպէսզի ռուս պետութիւնը նախ ինքը որդեգրէ մեր դատը՝ Անգլիան և Տրանսիան ևս մոտեցնելով իր տրամադրութիւններուն, բայց նաև մեծ զիջումներ սկզբնական մեր պահանջներուն մեջ, որպէսզի Գերմանիա ևս դեմ չկենա բարենորոգութիւններուն:

Ոչ նվազ դժվար աշխատանք էր եղեր թուրքերը հարկադրել հավանել իրենց առաջարկած բարենորոգումներուն, անոնց ևս զիջումներ ընելով պնդնական ծրագրին մեջ, և այդ հակառակ մին դժնդակ կացութեան, որ կգտնվեին թուրքերը, Բալկանյան պատերազմին դուրս եկած ըլլալով տկարացած ու նվաստացած: Պարզ էր, որ եթէ թուրքերը համակերպեր էին ի վերջո, այդ իրենց սրտով չէր:

Որուն հոգն էր սակայն թուրքը այդ պահուն: Նվրոպան իր կողքին կկարծեր հայը, ու կպայաներ ջերմեռանդ, որ զուգ մը եվրոպացի մարդպանները գալին ու բարեկարգեին Հայաստանը նվրոպայի երաշխավորութեան տակ, մինչև ռուսը պիտի հսկեր մեր վրա մոտեն:

Ոգևորված հայ մտավորականութեան մեջ Կոմիտասն ալ կար:

Տեսանք, թե դեռ 1912 դեկտեմբերին, երբ նոր էր սկսան արծարծվիլ, անգամ մը ես, հայկական հարցը, որքան ջերմութեամբ կհաւատազուրկ Կոմիտաս ռուս հովանիին տակ ամփոփվելու գաղափարը Պոլսեն Փարիզ, Արշակ Զոպանյանին ուղղած իր մեկ նամակին մեջ, և կըսեր համարձակութեամբ. «Զիք փրկութիւն արտաքու Ռուսիոն»: Նույն այդ նամակին մեջ ըսեր էր նաև. «Զպէ՛տք է բաժանվինք. չպետք է խաբվինք նվրոպայի դանազան խոստումնալից խաբկանքներէն. միանալու ենք և գործնական ճամբան բռնելու. ըստ իս, առաջին քայլն է բոլոր հայերն ամփոփել ռուսի իշխանութեան տակ. երկրորդ քայլն է տնտեսապէս ու բարոյապէս, զուտ ազգային, առանց օտարեն ու մեզ անմարս գաղափարներով առաջնորդվելու՝ զարգանալ. երրորդ քայլ, արդեն ինքը ռուս հեղափոխութիւնն է, որ պիտի անե, ոչ թե մենք. իսկ մենք օգտվելու ենք այդ քայլէն. սակայն պատրաստվելով, լեհերու պէս զուտ ազգային շավիղը բռնելով, եվրոպական մարդկա-

յին գաղափարները որքան ալ ընտիր են ու փափագելի, բայց մեզ անպետք են. պաղ երկրի բոլորները մեր ջերմ արեւին տակ կնեղվին: Ես վախ չունիմ, թե ռուս կառավարութեան մեջ կհաղինք. որքան ալ որ հալինք, այնուամենայնիվ մեր ինքնագիտակցութիւնը դարձնած է և եթէ խելոք շարժվենք, կվաստակինք. ես այս կարծիքն ունիմ»:

Մարդպաններու մոտալուտ ժամանումը գոտեպնդեր էր մեզ բոլոր խավերով, մեծով պզտիկով: Նվրոպան անգամ մը ևս լիախարգեր էր մեզ, ու քեռին կրկին եկեր էր մեր հուլսերը օրորելու:

Աշխատելու նոր կորով կհասունանար տակաւ մեր ներսը: Ի՛նչ կարժեր դեսպաններու հովանին, եթէ հայ ժողովուրդը ինքը պիտի չկրնար ոտքի կանգնիլ իր սեփական ուժերով:

Ու իրավ ալ, ոտքի կանգնիլ փորձեցինք:

II.—Խանդավառութեան նոր թափը

Կոմիտասը կարելի չէ ըմբռնել առանց այն ոգևորութեան, որ Պոլսը համակեր էր այդ տարին, և այդ ոգևորութիւնը անհնար է ըմբռնել առանց Կոմիտասին՝ իրեն: Տոնական տարին, որ նախորդեր էր, ինչպէս տեսանք, Կոմիտասի շատ բան կպարտի իր խանդավառութենէն, ու հայ մտավորականութիւնը հոգեկան այն կապեն, որ ստեղծվեր էր հանկարծ իր իսկ ծոցէն ներս: Հիմա, տարի մը հետո, նույն Կոմիտասն էր, որ կամրացներ այդ կապը, ոչ միայն իր ոգևորութենէն ներարկելով ամենուն, այլև գրգիռ դառնալով, որպէսզի մարդիկ ձգտին հավաքական ճիգերու:

Հավաքական ճիգերու շրջան մը բացավ, արդարև, 1914 տարին մեզի:

Գրական կյանքը, օրինակ, որ Հուրիիթի առաջին քանի մը տարին նիհիլիզմ հետո ընձյուղել սկսեր էր 1913 տոնական տարվան հետ, հիմա նոր թափ կստանար: Կոստան Զարյան՝ Հակոբ Քյուֆեճյանի (Օշական) և Գեղամ Բարսեղյանի հետ՝ կշարունակեր լույս ընծայել Մեհյանը, իսկ մենք, Վարուժանն ու ես, կխաբարեինք արդեն Նավասարդի երկրորդ գիրքը: Միքայիլ Շամտաճյան և Տիգրան Չոկոյուրյան կշարունակեն իրենց Ոստանը, և Մերուժան Պարսամյան իր Շանըրը: Զմյուռնիան միշտ ուներ իր Հայ գրականութեանը, Զարեհ Գավեղյանի խմբագրութեան տակ: Անշուշտ կզգիացած ճիգեր էին ասոնք բոլորը, բայց կրկին հասարակաց տենդե մը:

¹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, Ա. էջ 264—265:

Պոլսո բեմը ևս կյանք ստացած էր 1914-ի այդ զարնան: Քանի մը տարիս ի վեր Կովկասէն խումբ չէր եկեր մեզի, իսկ մեր ձեռքէն հափշտակվել էին մեր Փափաղայանը, որուն չէինք գիտցեր մենք հարգը: 1914-ի զարունը Կովկասէն մեզի բերավ Զարիֆյան-Սևումյան խումբը դերասաններու ընտրանիով մը, որուն մեջ կային Սաթենիկ Աղամյանը, Գրիգոր Ավետյանը, Միքայել Մանվելյանը: Նոր թատերախաղեր ալ ու անոնց հետ նաև նոր թարմութիւն: Շանթի Հիմ Աստվածները կառնէին պահ մը Պոլիսը, ու Շիրվանզադէի նամուսն ու Չար ագին կերկարածգին անոր ստեղծած ոգևորութիւնը: Ինքնուրույն թատերախաղերու ծարավը սիրով ողջունել կու տար ամեն երկ, որ հայ հեղինակ մը կու գար, մեզ ծափահարել տալով նույնիսկ թատերական նախափորձեր, որպիսին էր, օրինակ, Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վասակը», զոր Զարիֆյան-Սևումյան խումբը նույնպէս դրեր էր իր խաղացանկին մեջ:

Այդ օրերուն գավառը ևս իր թատրոնն ունենալ կուգեր: Վանն 1914 մայիս 1 թվականով Ազատամարտի կգրեին արգարե, թե այդ օրը բացումն են ըրած ժողովրդական տան մը Ալեքսանի կեդրոնը նորաշէն եկեղեցիին դիմացի սրահին մեջ և թե պատկառելի այդ շէնքը օծուած էր պատկառելի սրահով մը, ուր 1000 մարդ պիտի կարենար տեղ գտնել: Խանդավառութիւնը զոր տարի մը առաջ ձգեր էր Զարիֆյան Վանի մեջ՝ թատրոնի առաջին այցը տալով հայոց աշխարհին, իր պտուղը կու տար այսպէս, հայ արվեստին համար մնայուն խարխիս ստեղծելու համար նույնիսկ հայ հողի վրա:

Ու իրավ ալ՝ Պոլսն բաժնվելն առաջ՝ դերասան Զարիֆյան «Ազատամարտ»-ի 1914 մայիս 11/24-ի թիվով թրքահայ հեղինակներուն ուղղված կոչի մը մեջ կրսեր, թե հառաջիկա սեպտեմբերին սկսյալ շրջիկ խումբի մը հետ թատերապաշտի մը պիտի ձեռնարկէ ոչ միայն Կովկասի, Պարսկաստանի, Թուրքիո կեդրոնական քաղաքներուն մեջ (ինչպէս Թիֆլիս, Բաքու, Երևան, Նոր Նախիջևան, Թեհրան, Թավրիզ, Պոլիս, Զմյուռնիա), այլ նաև գավառական անկյուններ, Տրապիզոնն և Սամսոնն սկսյալ մինչև Վան և Կարին, իր խաղացանկը կազմելով բացառապէս հայ հեղինակներու ինքնուրույն գործերն:

Ան կոչ կրներ այս առթիվ թրքահայ հեղինակներու ալ աջակցիլ իրեն՝ իրենց գործերով:

Զարդարյան, Վարուժան և այս տողերը գրողը հանձն առած էին, տիկին Արաքս Զարիֆյանին հետ մեկտեղ, որ դեռ ատեն մը պիտի մնար Պոլիս, ստացված երկերը զատելու հոգը, և որքան մեծ եղավ անոնց զար-

մանքը, երբ առաջին թատերախաղը իրենց բերողն եղավ Սրապիոն Թղլյան պատկառելի ծերունին, որ կես դար առաջ մասնակցեր էր, իր թատերական երկերով, պոլսահայ բեմին առաջին մարզանքներուն, և որ դաստիարակն ու ներշնչողն ալ էր եղեր զմայլելի Դուրյանին: Նոր օրերու չէր դիմանար անշուշտ իր բերած թատերախաղը, բայց այն կմատնէր ոգևորութիւնը, որ բռնկուցե՛ր էր Թղլյան ծերունին:

Ավելցնենք, որ Թղլյան, Զարիֆյանի նույն այդ կոչին առթիվ, հրապարակ կու գար մամուլին մեջ ալ՝ ոգեկոչելով հայ բեմին անդրանիկ տարիները, երբ այն օրերու սերունդին խանդավառութիւնը թատրոն պարզեց հայ ժողովուրդին, և մաղթելով այդ թատրոնը հասնի հիմա իր բարձունքին՝ նոր սերունդին ջանքերով:

Հայ հոգին խաղաղ չէր կրնար մնալ այդ օրերուն: Առիթ կփնտրեր իր խանդավառութիւնը պոռթկալու համար: Մկրտիչ Փորթուգալյանի հոբելանը մեկն եղավ այդ առիթներն: Տարբեր պայմաններու մեջ ո՛վ պիտի մտածեր հոբելանով մը պատվել վաղեմի գործիչ մը, որ երեք տասնյակ տարիներն ի վեր Մարսելիա քաղաք, իր ծերութիւնը կսպառեր համեստ թերթի մը վրա, որ Արմենիան էր: Իրմե առաջ շատեր երախտիք էին ձգեր հայ կյանքի մեջ, բայց գացեր էին հողը մտնել աննշմար: Փորթուգալյանը մինակը չէր, որուն վաստակին առջև ստիպված էր ծունկի գալ հայ ժողովուրդը: Նոր օրերու մեջ բռնկած մեր ոգևորութիւնը իբրև խորհրդանշան ընտրեց Մարսելիա քաղաք ծերունին, և զայն Պոլիս բերավ՝ իր ակնածանքի տուրքը տալու համար մարդու մը, որ քառասուն տարիներ առաջ հայրենասիրութեան առաջին քարոզները տարեր էր հայոց աշխարհին:

Փորթուգալյան Պոլիս գտնված օրերուն մեկ հարկի տակ ապրեցավ Կոմիտասին և Փանոս Թերլեմեզյանին հետ: Քառասուն տարիներ առաջ Փանոս իր սանն էր եղեր Վանի մեջ, ու իր ձեռքին մեջ թրծվել անոր ըմբոստ հոգին, որ հայ արվեստին գալիս առաջ՝ հայդուկ մը պտուցուցեր էր Վանա սարերը:

Այդ օրերուն ուխտավայր մըն էր Կոմիտասի բնակարանը: Ամեն օր ան կլեցվեր բազմութեամբ, որ կու գար իր մեծարանքը բերելու Միացյալ ընկերութեանց երբեմնի նվիրակին, որ իր երիտասարդական խանդավառութիւնը տարեր էր գավառ, Եվդոկիա

² «Ազատամարտ», 1914 մայիս 17/30:

և մանավանդ Վասպուրական, լույս չամբելու համար նոր սերունդին, բայց մանավանդ անոր սրտին մեջ վառելու համար հայրենասիրության կրակը:

Ու զարմանալու չէ, եթե հորեկանական հանդիսությունը, որ տեղի ունեցավ 1914 ապրիլ 27-ին (10 մայիս) Փրթի Շանի ձմեռային թատրոնին մեջ, համազգային տոնի մը կերպարանքն առավ, տոն, որ կու գար փառավորելու ոչ թե վաստակավոր հայ գործիչ մը, այլ հանձին անոր հայ ժողովուրդի ազատագրական շարժումը, որուն առաջին ռազմիրաներեն մեկն էր եղած Փորթուզայան, գրեթե առաջին հեղափոխականը՝ հայ հեղափոխական կուսակցություններեն ալ առաջ: Հոն էին, այդ հանդիսության մեջ, հայ ժողովուրդի բոլոր խավերն անխտիր, իրենց ավելի քան հիսուն պատգամավորներով և հարյուրավոր ուղեբձներով, ու հոն խոսք առին բոլոր հոսանքները իրենց հոստոններով, Ակնունին, Խաթակն ու Թեքեյանը, Վառձյանը, Մշո Գեղամը և պատվելի Շմավոնյանը, Դանիել Վարուժանն ու Հրաչ Երվանդը, ու հայ ժողովուրդի ուրիշ մեկ երախտավորը՝ աչազուրկ ալեոր դաստիարակ Համբարձում Երամյանը:

Ի վերջո խոսեցավ և ինքը, վաստակարեկ ծերունին՝ պատկառելի նույն իսկ վտիտ կերպարանքին մեջ: Իր ճառը պատմությունն էր հանգրվաններուն, ուրկե անցած էր մեր ազատագրական շարժումը իր դեղատաններով ու իր հանգրվանությամբ, իր հույսերով և հուսախաբույթություններով, իր սխալներով, շարժում, որ սակայն արդար էր և անխուսափելի: Փորթուզայան սապես ավարտեց իր երկուր ճառը.

«Որքան ալ ըսեք, կեցցե՛ք՝ Փորթուզայան, ան մեկ քանի տարիներ կմեռնի: Ազգն է, որ միշտ կապրի: Ուրեմն ըսենք կեցցե՛ք՝ հայ ազգը միշտ և հավիտյան»:

Ավելցնենք, որ հանդեսը իր գեղարվեստական մասն ալ ուներ, որու ընթացքին Կոմիտասի գուսան երգչախումբեն երիտասարդներու խումբ մը երգեց «Ով մեծասքանչ դու լեզու»-ն:

Փորթուզայանի հորեկանին առթիվ իր սարքած հանդիսական այս ցույցով, ինչպես կզբեր Զարգարյան իր հերթական խմբագրականին մեջ, «Քրքահայ ժողովուրդը ինքզինք դաստիարակեց, որովհետև իդեալին նվիրված ամեն հանրային հարգանք ու ցույց՝ հոգեպես կհարստացնե ժողովուրդը՝ մղելով զայն միշտ դեպի առաջ, միշտ դեպի առաջ»:

Դեպքերը, ավա՛ղ, հաճախ զայն կկեցնեն ճամփան: Անոնք պիտի շուշանային այս անգամ ևս կեցնել հայ ժողովուրդի զմայլելի առաջընթացը...

Մինչդեռ հայ դատը անգամ մը ևս կփութար բախել մեծերու խղճմտանքին՝ հայոց աշխարհը իր տառապանքեն փրկելու համար և հայ հոգին կխլրտեր ապրին հույսերու և երազներու անձնատուր, մարդոց մտածումը պահ մը նորեն գավառին կերթար:

Այսպես էր եղեր ամեն անգամ, երբ հույսի նշույլ մը համակեր էր հայ ժողովուրդը: Անցյալ դարուն, իր վերելքի ճիգերուն ամեն մեկ հանգրվանին, գավառն էր դարձեր ամենուն ուշադրության և մտահոգության առարկան: Հիմա ևս Պոլիս աչքերը պահ մը հառեց կրկին գավառին: Հեռավոր այդ երկիրն էր, որ շուտով պիտի դառնար հայ նոր կյանքին և հայ հույսերուն խարիսխը. անհրաժեշտ էր սակայն լրիվ ճանչնալ զայն, ինչպես իր ավերակներուն և իր ավանդությանց՝ նույնպես իր անմիջական կարիքներուն մեջ:

Այդ մտահոգությունը վարակիչ կակսեր դառնալ տակավ հայ մտավորականության մեջ:

Ու 1914 մայիսին թերթերը արդեն կծանուցանեին, թե խումբ մը մտավորականներու նախաձեռնությամբ հիմնադրված է ընկերություն մը, նպատակ ունենալով զոհացում տալ այժմեական պահանջի մը՝ Հայաստանի ուսումնասիրության: Թերթերը կծանուցանեին նույնպես, որ առաջին ժողովրդ տեղի ունեցած է մայիս 24-ին, ներկա եղած են 18 անձեր՝ մտավորականներ, հայ աշխարհի զանազան գավառներեն և տարբեր մասնագիտություններ, Հայաստանը ուսումնասիրելու առաջարկը ընդունված է միաձայն, կարդացված է պատրաստված նախագիծը և ընտրված հանձնախումբ մը, բաղկացած պրոֆ. Աստ. Խաչատրյանի, Հովհ. Հակոբյանի և է. Ակնունիի, պաշտոն ունենալով հաջորդ ժողովի մը բերել արդեն մշակված կանոնագիրը:

Երկրորդ ժողովը տեղի ունեցած է մայիս 31-ին, ուր և կատարված ու մանրամասն ըննութենե ետք ընդունված է հիմնական կանոնագիրը, որուն համաձայն ընկերության նպատակը պիտի ըլլա մանրամասնորեն ուսումնասիրել Հայաստանը իր զանազան երևույթներու տակ, հրատարակել պարբերաբար ուսումնասիրություններ հայ և թե հարկ ըլլա՝ օտար լեզուներով, ղրկել Հայաստան ուսումնասիրող խումբեր կամ անհատներ, կորուսե ազատել հնությունները և այդ նպատակով հաստատել թանգարան և կամ օգտակար եղածներեն, հարաբերություն հաստատել Եվրոպայի և Կովկասի այն ընկերություններուն հետ, որոնց նպատակն է ուսումնասիրել արևելքը՝ մասնավորապես Հայաստանը:

Ընկերության գործունեությունը, կծանու-
անեն թերթերը, իր ամբողջությամբ պիտի
սկսի այս աշնան, և վստահություն կհայտ-
նեն, որ այս գերազանցապես և աշխատական
ձևով աշխատող իր շուրջը պիտի խմբե հայ մտքի
բոլոր ներկայացուցիչները և հայ բնագավա-
ռի բոլոր բարեկամները³:

Հարկ կա՞ր ըսելու, թե Կոմիտասի բնա-
կարանին մեջ էր, որ մարմին առավ այդ
ընկերությունը, ոչ թե անոր համար, որ այդ
բնակարանը միակ հարկն էր այն օրերուն,
ուր կրնային բովե-բով գալ տարբեր հոսան-
քե մտավորականներ՝ եղբայրանալու համար
հայ ժողովուրդի վերելքի փորձերուն շուրջ,
այլ որովհետև ինք էր նման ընկերության մը
առաջին ջատագույններն մին:

Արդարև, Հայաստանը մոտեն ճանչնալու
գաղափարը ոգևորած էր մանավանդ Կոմի-
տասը: Անմատչելի մնացած ինչ գանձեր
կային այնտեղ, ու ի՞նչ քաղցր բաներ հայ
գեղջուկին շրթներուն վրա: Առաջին փորձե-
րեն հետո, զորս Սրվիճաթյանց ըրած էր հայ
ժողովուրդի հոգևոր աշխարհը զննելու հա-
մար, լույսին հանված գոհարները, որոնք ան-
թեղված կմնային դեռ հոն: Պետք էր զանոնք
լույս աշխարհ բերել:

Կոմիտասի ոգևորությունը վարակեց Վա-
րուժանն ալ: Ինչ հրաշալի պիտի ըլլար, եթե,
օրինակ, Սասունը երթային մոտեն ճանչնալ
միասին, ու միասին ալ ստեղծեին հայ ժո-
ղովուրդի մեծ դյուցազններությունը՝ հան-
ձին Սասունցի Դավթի, ուր հարադատ Սա-
սունն երևար իր դեռ պահպանած ավանդու-
թյուններով:

Ոչ Կոմիտաս կրցավ մեկնել, ոչ ալ Վարու-
ժան: Կոմիտաս կաճապարեր Եվրոպա մեկ-
նիլ, իսկ Վարուժան տարբեր հոգեր ունեւր,
որոնք կկաշկանդեին զայն այդ պահուն:

Միակ բախտավորները Տիգրան Չեղկյուր-
յանն ու Փանոս Թերլեմեզյանն եղան: Չեղ-
կյուրյան ման եկավ հայկական գավառին
մեջ ու դարձավ հոգին լեցված երազներով,
զորս պիտի փրկեր դահիճ տարի մը շան-
ցած, Թերլեմեզյան Վան պիտի մնար, և
իրեն նախկին հայրուկ, իր փառքի բաժինն
ունենալու համար ապրիլյան մեծ դյուցազ-
նամարտին մեջ, Վասպուրականին ժողո-
վուրդին հետ ինք ևս ճողոպրելու ալսպես
թուրքին մանգաղեն:

Կոմիտաս չէր կրնար չազդվիլ այս ընդհա-
նուր ոգևորութենեն: Անոնք որ իրեն հետ
շփուժ ունեցան 1914 տարվան առաջին տ-

միսներուն՝ չեն կրնար հուզումով չհիշել իր
գրեթե մանկական խաղաղասիրությունը հույ-
սերու և ճիգերու բռնկման այդ շրջանին:

Ոգևորության այդ վեց ամիսներու շրջանը
առավելապես իր սեղանին առջև անցուց Կո-
միտաս: Մեկ կողմն կղաշնակեր իր գրի ա-
ռած ժողովրդական երգերն՝ մեկ քանին, և
մյուս կողմն կպարապեր ուսումնասիրու-
թյուններով: Իր գլխավոր մտահոգությունը
այն զույգ մը ղեկուցներն էին, զորս պի-
տի ընեն Փարիզի երաժշտական համաժողո-
վին մեջ 1914 հունիսի սկիզբը:

Այդ օրերուն էր, որ հոգված մը գրեց, Թեո-
դիկի տարեցույցին համար, երաժշտաբուժու-
թյան դեպքերու մասին հայոց մեջ:

Գիտեի, որ Կոմիտաս շարադրելու վրա է
խաղերու մասին իր ուսումնասիրությունը,
զայն ղեկուցումի մը նյութ ընելու համար
շուտով երաժշտական միջազգային համաժո-
ղովին մեջ: Ինչպես ըրեր էի՝ «Նավասարդ»-ի
առաջին գրքին հրատարակության ատեն՝
«Լոռու գութաները»-ը գրել տալու համար
Կոմիտասին, հոգեհառ հրեշտակի մը պես
կառչելով անոր՝ մինչև որ հոգվածն ավար-
տեց ու հանձնեց, նույնը ըրի այս անգամ ալ,
գրել տալով հոգված մը հայ խաղերու մա-
սին «Նավասարդ»-ի երկրորդ հատորին հա-
մար, զոր խմբագրելու վրա էինք Վարուժա-
նի հետ:

Եթե մեզ չարարեր էր, մինչև «Լոռու գու-
թաները»-ը հանձնել էր մեզի, Կոմիտաս այս
անգամ ավելի դյուրավ ավարտեց հոգվածը:
Ուսումնասիրությունը պատրաստ ունեւր, և
ուրիշ բան չըրավ, բայց եթե հոգվածի վե-
րածել զայն: «Նավասարդ»-ի երկրորդ գիրքը
լույս պիտի շտեմներ, ավա՞ղ, ու վարդապե-
տին ձեռագիրը պիտի մնար Վարուժանի Լու-
սավորչյան վարժարանի զրոյցին մեջ, չքա-
նալու համար թանկագին ուրիշ նյութերու
հետ մեկտեղ: Ու հայ արվեստին շար բախ-
տեն, խաղերու մասին իր ուսումնասիրու-
թյունն ալ երևան չեկավ ցարդ, բացի անոր
մեկ խտացումեն, որ նյութ կազմեց իր ղե-
կուցման 1914 հունիսին Փարիզ, երաժշտա-
կան միջազգային համաժողովին առջև:

Ճիշտ է, որ Կոմիտաս հրապարակային ե-
լույթներ ցանցառ ունեցավ ոգևորության այդ
ամիսներուն:

Տարվան սկիզբը, հունվար 9-ին, ան իր
մասնակցությունը բերավ Եսայան սանուց
միության տարեկան ցերեկույթին իր քանի
մը մեներգներով:

³ «Բժշկություն երաժշտությամբ» (մի էջ Մայր Ա-
թոռ տուրք էջմիածին 2359 համար ձեռագրին). «Ամե-
նան տարեցույցը», 1915, էջ 242—246:

³ «Ազատամարտ», 1914 հունիս 4/17:

Մարտ 4-ին ան մասնակցեցավ ամերիկյան դեսպանատան մեկ երեկույթին, դեսպան Մորգերնթաուի հրավերով, որ ամենն ջերմ հիացողներն մեկն էր Կոմիտասի:

Հավանաբար այս երեկույթին ակնարկելով է, որ վաղեմի ընկերս՝ Վարդան Ագիտյան, Կոմիտասի խումբին երբեմնի ահավոր բասը, վերջերս կգրեր ինձ Պոլսեն.

«Անգամ մը Պոլսո ամերիկյան դեսպան Պ. Մորգերնթաու Շահմուրադյանն ու Կոմիտասը հրավիրեց դեսպանատան մեջ տրված մեծ երեկույթի մը, որուն մասնակցեցանք մենք ալ փոքրաթիվ երգչախումբով մը երգելով հայ ժողովրդական ու գեղջուկ երգեր: Կոմիտաս վարդապետ հոն առաջին անգամ ըլլալով երգեց քրդական երգ մը՝ իր մեներգին ինքն իսկ ընկերակցելով դաշնակով ինչպես կընէր միշտ: Պատերազմական նախարար էնվեր փաշա, և թալեաթ պեյ, այն ատեն դեռ ներքին գործերու նախարար, որոնք ներկա էին, կունկնդրեին արևելյան այդ երգին, գրեթե խանդավառված»:

Քիչ հետո, ապրիլ 20-ին (3 մայիս) Կոմիտաս վարդապետ, Փրթի-Շանի թատրոնին մեջ, որ իր նախընտրած սրահն էր, շատ հաջող համերգ մը տվավ, օրվան մեներգիչ ունենալով օր. Մ. Մուկադջանը և Հայկ Սեմերճյանը, այս վերջինը իր հինգ սաներեն մին, որ հաճախ մասնակցած է իր համերգներու զուգերգներուն:

Պետք էր որ ան ընդհատեր սակայն ամեն աշխատանք, պատրաստվելու համար իր մեծ գրոհին: Շուտով պարտավոր էր Եվրոպա մեկնիլ՝ գլուխ հանելու համար իր առաքելությունը որ երրորդը պիտի ըլլար 1901-են և 1906-են հետո:

III.—Կոմիտաս և հայ ժողովուրդի դատը

Ճիշտ այն օրերուն երբ հայ ժողովուրդը աշխարհի խղճմանքին տարեր էր իր մոռցված դատը՝ Կոմիտաս ինքն ալ կպատրաստվեր Եվրոպայի առջև փոխելու համար հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձերը:

Հայ ժողովուրդը հաճախ էր բախելու գացեր Եվրոպայի դուռները: Ան գացեր էր դարման աղբյուրելու իր տառապանքներուն համար, ճիտը ծուռ, մուրացկանի մը պես:

Կոմիտաս Եվրոպա կերթար հպարտ: Ան կերթար աշխարհին հատուցում ուղելու հանուն հայ ժողովուրդի հոգեկան ստեղծագործությանը:

Ան երկիցս գացեր էր արդեն Արևմուտք, 1901-ին և 1906-ին: Ու ամեն անգամ ալ փառքով էր դարձեր ետ, դափնի բերելով իր ժողովուրդին:

Գնահատական տողերը զորս Կոմիտաս 1912 դեկտեմբեր 25-ին Պոլսեն կուղղեր Չոպանյանին՝ հայ ժողովուրդին հոգեկան արժեքները Արևմուտքին ծանոթացնելու համար անոր թափած ջանքերուն առթիվ, որքան կպատշաճին նաև Կոմիտասի իր առաքելության: «Դուն էիր առաջինը,— կգրեր Կոմիտաս իր այդ նամակին մեջ,— որ մեր նախնայաց ստեղծագործ հոգին թղթերով ու գրեթե չկարգեցիր ու ցուցադրեցիր օտար աշխարհի մեջ քաղաքակրթության հարազատ դավալներին, որ մենք ևս իրենց ջալիղն ենք բռնել, մենք ևս իրենց ճամփան ենք բայել, մենք ևս մեր ձեռքից լույս բռնել, և թեպետ ջանացել են դեկոր փչել ու մարել մեր կյանքը, բայց փշողներն են խորտակվել ու մենք դեռ մոխիրների տակ առկածի ենք՝ ապավինելով գիտություն և կրթության, ու թեև մերն է եղել՝ իր արևելքի դավալներ, բայց մեր ձեռքին դուրս է ելել ու Եվրոպայի լուսավորել. արդ, քանի որ մեզ համար անժանոթ չէ մեր մտքի նախատիպը և կարողությունը, որ այժմ Եվրոպայից է որ մեզ լուսավորում է, ինչու չունենանք մեր իսկ լուսոջ համար՝ մեր ձեռքին: Դուն էիր առաջինը, որ հրավիրեց հայի գեղարվեստական ստեղծագործությանը ծանոթացնելու քաղաքակիրթ աշխարհին...»:

Ինչ խանդավառությամբ Պոլսեն մեկնեցավ Կոմիտաս՝ մասնակցելու համար Միջազգային երաժշտական ընկերության համաժողովին, որ 1914 հունիսին գումարվեցավ Փարիզ: Սույն ընկերությունը 1899-ին հիմնված էր Բեռլինի պրոֆեսոր Օսկար Ֆլաշերի նախաձեռնությամբ և մասնակցությամբ 20 երաժշտագետներու: Կոմիտաս մեկն էր հիմնադիրներեն:

Փարիզի այդ տարվան համաժողովը մեկն էր եղեր ամենն պատկառելիներեն: Անոր կմասնակցեին մոտ 400 երաժշտագետներ՝ քաղաքակիրթ բոլոր ազգերեն: Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդներեն հայն էր միայն որ ներկայացված էր հոն հանձին Կոմիտասի:

Համաժողովին մեջ երեք դասախոսություններ կարդաց Կոմիտաս, երկուքը,— հայ խաղաղատությունը և հայ գեղջուկ երաժշտությունը,— ըստ համաժողովին կանխորոշ ծրագրին, հայ երաժշտության ամանակի (temps), կշռի (mesure), շեշտադրության (rythme) և տաղաչափության (métrique) մասին, ծրագրեն դուրս, համաժողովի անդամներուն մասնավոր խնդրանքով:

1914-ի Փարիզի համաժողովին քիչ հետո Կոմիտաս իր տպավորությունները հետևյալ

⁵ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, Ա, էջ 263—264:

կերպով ամփոփե՛ր էր տիկ. Հրանուշ Շահապաղին:

— Ափսոս որ մենք խոսող ժողովուրդ ենք, իսկ հազար խոսք ոչ մեկ գործ չի շինե՛ր, մինչ մեկ գործը հազար կյանք կշինե՛ն. ամենն ափսիս զիս հուզեց այն բանը որ այդ օտար հեղինակավոր երաժշտագետները լսելով իմ բացատրություններս, հասկացան և համոզվեցան որ աշխարհի մեջ կա հայ երաժշտություն մը բոլորովին ինքնատիպ ու ինքնուրույն, այնպես՝ ինչպես հայ լեզուն և հայ կյանքը, մինչդեռ մեր ժողովուրդը դեռ կտարակուսի թե ինքը լեզու ունի, երաժշտություն ունի և կյանք ունի⁶:

Համաժողովին մեջ ստեղծված խանդավառության անմիջական տպավորության տակ՝ Կոմիտաս Հրանուշ Շահապաղին կանդորդառնար իր հետագա ծրագիրներուն:

«Ամբողջ մտատանջությունս է հասցնել բաշկերտներ, որոնք դպրոցներու մեջ տեղ գրավեն, նվիրվին աղգային երաժշտության ուսումնասիրության, տարածեն ժողովուրդին մեջ հայ երաժշտության ոգին, որպեսզի ժողովուրդին մեջ աղգային երաժշտության խոսքը մարմնանա և անոր ազդեցության տակ ժողովուրդը թոթափելով իր թույլ պատյանը, մտնե վերակենդանացման շավիղին մեջ: Ինչքան բաղձալի էր ունենալ այս նպատակով առանձին վարժարան, որուն միջոցով մեծ արդյունք կարելի կըլլա ձեռք բերել: Մեր մեջ երաժշտության վրա կնային իբրև հաճույքի և ժամանցի միջոցի մը վրա: Բայց նախ՝ եկեղեցական տեսակետե՛ն երաժշտությունը ընդհանրաճառով, առաջ կբերե ժողովուրդին մեջ մաքուր ջերմեռանդություն և սերտ համախմբություն եկեղեցիին շուրջը, իսկ եկեղեցիեն դուրս աղգային երաժշտությունը կտարածե հայրենի շունչ և միամիտ ու պարզով ղգացումներ՝ դաստիարակվող սերունդին մեջ: Մեկ հասկցված անկեղծ ձայն՝ հազար ճառ կարժե, որովհետև ճառը պետք է մարսե հասարակությունը որ կարենա անկե սնունդ առնել, ինչ որ ժամանակներու գործ է, իսկ ձայնը վայրկյանին մեջ կթափանցե մարդուն կուրծքեն ներս և այնտեղ կհիմնե ղգացման և մտքի վառարանը»:

Ամեն անգամ որ Կոմիտաս գացեր էր աշխարհին պատմել գեղեցկությունները զորս հայ ժողովուրդը դրեր էր իր երգերուն մեջ՝ ուզեր էր այդ երգերեն նմուշներ ալ տալ:

Միջազգային երաժշտական սույն համաժողովը ևս գեղեցիկ առիթ մըն էր աշխարհի զանազան կողմերեն հավաքված երաժշտա-

կան համբավներուն քանի մը զոհարներ ճանչցնել հայ հոգեւոր և գեղջուկ երաժշտութենեն:

Օտար այդ երաժշտագետները համաժողովի նիստին մեջ իրենք իսկ խնդրեր էին ծանոթանալ անոնց՝ տպավորված Կոմիտասի բանախոսություններեն:

Երաժշտական հավաքույթը զոր Կոմիտաս սարքեց Փարիզի հայ եկեղեցիին մեջ, հոգեգալստյան նախատոնակին առթիվ, նոր հաղթանակ մը եղավ իրեն և հայ երգին համար: Բարեբախտություն եղավ իրեն համար որ այդ պահուն Փարիզ գտնվին քանի մը հայ երգիչներ և երգչուհիներ, ինչպես օր. Մարգարիտ Բաբայան, օր. Իսկուհի Գավառուկ, օր. Մաննիկ Պերպերյան, Արմենակ Շահմուրադյան, Խաչիկ Միսքեճյան, և մասնակցին երգեցողությանց իր հետ միասին:

Տպավորությունը եղած է աննախընթաց: Համաժողովին առթիվ ուրիշ աղգերու երգեր ալ լսեր էին օտար երաժշտագետները՝ բայց ոչ մեկը անոնցմե կրցեր էր այնքան հմայել զիրենք որքան հայ երգերը:

Ինչպես Հրանուշ Շահապաղ հիշած էր իր թղթակցության մեջ՝ երաժշտական այդ հավաքույթեն ելլելուն էր որ վիեննայի պրոֆեսորներեն Ադլեր, վերին աստիճան հուզված, ըսած էր Կոմիտասին:

— Չեմ գիտեր, թե Աստված Եթե հայոց ձայնը չլսե, ալ որո՞ւն ձայնը պիտի լսե...

Իսկ Ֆինլանդիայի ներկայացուցիչ պրոֆ. Իմարի Քրոն ավելցուցած էր.

— Աստված ձեր ժողովուրդին աղատություն և անդորրություն տա, որպեսզի կարենա աղատորեն սավառնել գեղարվեստի մեջ, և պիտանի բաներ ընել մարդկային կյանքին համար...⁷:

Խանդավառված էր Կոմիտաս ինքն ալ հայ երգերուն ձգած այդ տպավորությամբ: Տղու մը պես հրճվեր էր հայ երգերուն տարած հաղթանակին ի տես:

Փարիզեն 1914 հունիս 22 թվականով Պոլիս՝ Արմինե Մելիքյանի և Նազենի Գեշեճյանի ուղղած իր նամակին մեջ ան կգրեր.

«... Մեր եկեղեցական երաժշտությունն ևս շատ հափշտակեց ու հիացուց բոլոր համաժողովականները. ըստ լրագրաց՝ համաժողովի համար կազմված համերգներեն ընտրեկազույցներեն մեկին եղավ: Այնքան զբաղված եմ, որ նույնիսկ ժամանակ չունեցա ժողովելու մեր երաժշտության մասին գրվածքները թերթերեն. մեկին խնդրել էի, այն ևս ականջի տակովն էր ձգել և ոչինչ չէր արել»⁸:

⁷ «Աղատամարտ», 1914 հունիս 26/հուլիս 9:

⁸ Ռոբերտ Արայան, Կոմիտասի 1914—1916 թվականների նամակներից, «Գրական թերթ», 1965, թիվ 13:

⁶ «Աղատամարտ», 20 հունիս 1914:

Նախատոնակի այդ երեկոն իր հմայքը շարունակեց էր պահել տարիներ ետքն ալ: Անոնք որ ներկա եղեր էին Փարիզի հայ եկեղեցւոյ այդ կիրակնօրէն՝ զայն պիտի շնորհակցին այլևս երբեք:

Ավելի քան երկու տասնամյակ հետո, պրոֆ. Կուրդ Սաքս, 1935 հոկտեմբեր 27-ին, Կոմիտասի դագաղին վրա խոսած իր դամբանականին մեջ կրսեր.

«Առաջին անգամ չէ, որ կտեսնեմ այս եկեղեցին: Ան իմ մեջ կողմնաշեշտի հիշատակը 1914 տարւոյն հունիսյան իրիկուն մը, համաշխարհային աղետին պայթելէն քանի մը շաբաթ առաջ: Փարիզ համաժողովի մը հրաւիրած էին մեզ՝ անդամներս երաժշտաբանական միջազգային ընկերութեան, որուն անդամ էր նաև հանգուցալը: Ու հնազանդած էինք այդ հրաւերին, սիրտերնիս լեցուն այն ուրախութեամբ, զոր միևնույն նպատակին հետապնդման համար աշխարհիս բոլոր անկյուններէն վազած եկած ըլլալու զգացումը կու տա մարդոց: Ու ինծի կթփի թե՛ նորեն ահա կտեսնեմ իմ առջև Կոմիտաս վարդապետը, այդ միախառնումը քահանայական վեհութեան և մանկական բարոյեցանքի: Կտեսնեմ զինքը որ երկու ձեռքերն ինծի կերկարեալ ու կրսե իմ մայրենի լեզուովս. «Եկե՛ք, եկե՛ք մեզ հետ հոգեզալուստը տոնելու»: Ո՞վ պիտի կարենար դիմանալ այդ ձայնի շնչոտին և այդ աչքերու փայլին: Եկանք հոս, ու լսեցինք հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը, ինչպես որ անիկա զայն իրականացուցած էր իր հետևորդներուն հետ: Ով որ այդ արարողութեան ներկա է եղած, երբեք պիտի չկրնա զայն մոռնալ: Դեռ աչքերուս առջև են երգիչներն ու երգչուհիները՝ ոսկեզօծ ծիրանիով զգեստավորւած, ու դեռ կլսենք երգասացութիւնը իր զմայլելի ելէջներով: Ու այդ ախրա՛ն խանդավառութեամբ երգւած կրօնական երգեցողութեան ետին, կզգայինք մեծ ոգևորիչը որ իր ամբողջ սերը տված է այդ գործին և որ անոր ծառայած է անխնայ հետապնդողին ըրողողութեամբն ու ստեղծագործ երաժիշտին փափկազգացութեամբը: Եթե մինչև այն ատեն քանի մը մասնագետներ միայն սքանչացած էին Կոմիտաս վարդապետին վրա, այդ օրէն հետո միջազգային երաժշտաբանութիւնն է որ մոտեն հետեցեալ անոր աշխատութեան, որ անոր եռանդը իրեն օրինակ առավ և որ զայն երբեք պիտի չմոռնա»:

Իսկ Ամեդե Դասթուե, ֆրանսական երաժշտաբանական ընկերութեան նախագահը, կրսեր նույնպէս Կոմիտասի դագաղին վրա.

«1914-ի զարնան, Կոմիտաս վարդապետ

կրկին եկավ Փարիզ, մասնակցելու համար երաժշտաբանական միջազգային համաժողովին, ուր իր ըրած զեկուցումները կարևոր տեղ մը պիտի բռնեին: Հուշումով կհիշենք այն զմայլելի հոգեղեն երգեցողութիւնները, զորս վարեց այս եկեղեցիին մեջ, ուր եկած ենք անոր աղոթելու իր հիշատակին համար»¹⁰:

Ֆրեդերիկ Մակլեր, ինքն ալ, պիտի անդրադառնար տարիներ հետո այդ օրերուն ու պիտի ըսեր իր «Երաժշտութիւնը Հայաստանի մեջ» գրքի էջերէն.

«1914 թվին, Փարիզի երաժշտական համաշխարհային համաժողովին մեջ, ուր հավաքվել էին տիեզերքի զլիսավոր երաժշտագետները, Կոմիտաս վարդապետ հայ ժողովրդական և հոգևոր երգերու համերգ մը տվավ, հիացում առթելով ներկա երաժշտական հեղինակութեանց: Ժողովրդական երգերը, ինչպես և արորի, խոփի, գութանի երգերու մասին անոր տված դասախոսութիւնները, պետք է ըսել, համագումարին նիստերէն ամենեն թանկագինը եղան: Երբ Կոմիտասը դաշնամուրին մոտ նստավ մեղմորեն երգելու, ունկնդիր հասարակութիւնը քարացած մնացած էր լուռ, և այնտեղ տիրեց այն վեհապանծ հմայքը, այն գերազույն պարզութիւնը՝ որ կըղխի հայկական երաժշտութիւնէն»:

Ռուս անվանի երգահան Քոմաս Հարտման Կոմիտասի մասին 1919-ին Թիֆլիս կատարած իր մեկ բանախոսութեան ընթացքին հատված մը կարդաց նամակ մը զոր իրեն ուղղած էր բժշկապետ Առաքել Օհանյանը, պատմական հայ մը որ ֆրանսերէնի թարգմաններ էր Կոմիտասի ըրած երկու դասախոսութիւնները համաժողովին մեջ: Բժիշկ Օհանյանց իր նամակին մեջ հետևյալը կգրէ 1914-ի համաժողովի օրերուն Կոմիտասի ստեղծած մթնոլորտին մասին.

«Նորից հանդիպեցա նրան 1914 թ., երբ նա եկած էր Փարիզ համաշխարհային երաժշտական համագումարին մասնակցելու համար: Անհունորեն երջանիկ էի համարյա ամեն օր նրան հանդիպելու հայտնի երգչուհի օր. Մարգարիտ Բաբայանի տանը, որ հայ երաժշտական անխոնջ մշակն ու տարածողն է Արևմուտքում: Ենթոյնով Հայր Կոմիտասի, օր. Մ. Բաբայանի և նրա երկու աշակերտների՝ պ. պ. Մուղունյանի և Շահմուրադյանի՝ հայ երաժշտութիւնը անասելի ընդունելութիւն գտավ համագումարին: Դրան մեծապէս նպաստեցին Կուրդ Դեբյուսին, մեծահայտնի Ռոմեն Ռույսը, անմահ երաժշտագրական վեպի՝ Ժան Քրիստոֆի

⁹ «Ապագա», 1935 նոյեմբեր 10:

¹⁰ «Ապագա», 1935 նոյեմբեր 3:

հեղինակը, Լուի Լալուան՝ մեծարժեք քննադատը և Դեբյուսիի կենսագրողը և ուրիշ շատ անվանի ֆրանսացի երաժիշտներ և երաժրշտագետներ:

«Այս եղավ 1914 թ. հունիս և հուլիս ամիսներին: Հայր Կոմիտասը գրավել էր ամբողջ համազումարի ուշադրությունը իր դասախոսություններով՝ հայ երաժշտության մասին, ներկայացնելով նրա ծագումը, նրա տեսական ձայն առ ձայն ոճի բեղմնավորումը, որ նա գրած էր հին հայկական նոթագրության մեջ, և իր երգահանդեսներով:

«Փարիզի ժամանակակից երաժշտական կյանքին մեջ նրա հաջողությունը ամենացատունը եղավ: Այդ օրերի թերթերը և ամսագիրները, թե՛ Ֆրանսիայի և թե՛ օտար երկրների, վկա են նրա աննախընթաց հաջողություններին:

«Համեստ Կոմիտաս վարդապետը հրճվում էր ոչ այնքան իր հաջողության, այլ հայ երաժշտության փառաբանության համար: Նա խորին գոհունակությամբ տեսնում էր, որ իր առհմիկ երաժշտությունը՝ իր նվիրական հրշանկությունը, ամբողջ համազումարի համակրությունը և սերը զարթեցրել էր: Այդ հաջողությունների օրերին՝ իր սիրած, մոտ բարեկամների շրջանակում մասնակից էր անում նոցա իր նվիրական երազներին: Նա մեծ հույս ուներ, որ համազումարի այդ հաջողությունները աչքը բանան մի շարք մարդոց, որ կարող էին նպաստել իր երազի իրականացման՝ Պոլսում հայկական երաժշտանոց (կոնսերվատորիա) բանալու գործում: Նա երազում էր աշակերտների մի շարք պատրաստել, որոնք կարողանային նրա գործը շարունակել և որոնց նա կարող էր մատակարարել իր դիտության պաշարը ու փորձառությունը ժողովրդական երաժշտության ապագա զարգացման գործում»¹¹:

Օր. Մարգարիտ Բարսյան, Կոմիտասի անդուգական հիացողն ու աշխատակիցը, պիտի գրեր ինքն ալ տարիներ հետո համաժողովի օրերուն ակնարկած ատեն.

«Բացի այդ դասախոսություններից, որտեղ Կոմիտասը երևան եկավ իբրև դասախոս, երգիչ և նվագող (հովվական սրինգ), մեղ հա-

ջողից երաժշտական հոգևոր երգահանդես կազմակերպել Փարիզի հայոց եկեղեցում, որին տպավորությունը ահագին եղավ: Տարիներ հետո, հանդիպելով այդ համազումարին ներկա եղած՝ մեծանուն ֆրանսական և օտար երաժիշտներին, բոլորը հիացմունքով ու զմայլանքով հիշում էին վարդապետի աննման զեղարվեստը»¹²:

Հանդուցյալ ուսման կոմպոզիտոր Քոսթանթին Բրայիշտյու, որ Ֆոլկլորային երաժշտության մասնագետներեն մեկն էր և որ մասնակցած էր 1914-ի Փարիզի երաժշտական համաժողովին, զմայլանքով կվերհիշեր Կոմիտասի տեսությունները ժողովրդական ստեղծագործության մասին համաժողովին մեջ, և զայն կնկատեր ռահվիրաներեն մեկը ֆոլկլորային երաժշտության՝ որ իր խանձարուրին մեջ էր դեռ այն օրերուն: Բրայիշտյու, որ նույնպես ներկա եղած էր հայ եկեղեցվո նախատեսակին, հիացմունքով կհիշեր անոր թողած բացառիկ տպավորությունը: Այդպես ալ արտահայտվեցավ երբ հրավիրեցինք զինքը 1930 հունիսին նախաբանն ընել Բուրբուշի ռադիոյին մեր կազմակերպած հայ երգի համերգին: Իր ճառը՝ զոր ինձի հանձնեց՝ դժբախտաբար կորսվեցավ ուրիշ այնքան թանկագին նյութերու հետ մեկտեղ:

Հայ ժողովուրդը անգամ մը ևս հպարտ կնայիք այսպես Եվրոպային:

Երեկվան մուրացիկը չէր ան հիմա՝ որ մեծատուններու դուռներուն առջև ման կու գա ասիւր երկարած:

Իր արդար տեղը կպահանջեր ան հիմա բոլոր այն ազգերու կարգին որոնք իրենց հոգին ճմլեր էին հանուն քաղաքակրթության:

Շնորհ մը պիտի չըներ ուրեմն Եվրոպան հայ ժողովուրդի կողքին կանգնելով իր վարած նոր դատին մեջ:

Կոմիտաս գացեր էր ինքն ալ հիշեցնելու քաղաքակրթ ժողովուրդներուն թե աշխարհ պիտի չզղջա ճամբա բանալով հայ ժողովուրդին:

¹¹ Մարգարիտ Բարսյան, Թովմաս Հարոման և Կոմիտաս վարդապետ, «Անահիտ», 1935, թիվ 1—2, էջ 78:

¹² «Անահիտ», 1935, թիվ 1—2, էջ 76: